

Úvod

Proč jsem napsal dějiny Židů? Ze čtyř důvodů. Prvním je pouhá zvědavost. Když jsem pracoval na *Dějínách křesťanství*, poprvé v životě jsem si uvědomil, za kolik věcí vděčí křesťanství judaismu. Předtím jsem byl neustále veden k přesvědčení, že Nový zákon nahradil Starý zákon. On ho ale nenahradil. Křesťanství spíše dalo starověké formě monoteismu novou interpretaci. Postupně se rozvinulo do odlišného náboženství, ale po svém předchůdci převzalo většinu morální a dogmatické teologie, liturgie, institucí i základních pojmů. Proto jsem se rozhodl napsat o národu, který stál u zrodu mé víry, prozkoumat jeho dějiny od počátku až po současnost a učinit si sám pro sebe jasno o jeho roli a významu. Svět měl tendenci považovat Židy za rasu, která si sama vládla ve starověku, zaznamenala své dějiny v Bibli, a pak na mnoho století zmizela ze světa; znovu se nakonec objevila jen proto, aby ji povraždili nacisté, a úplně nejnověji vytvořila svůj vlastní stát, kontroverzní a stále obležený. To všechno byly ale pouze přechodné epizody. Chtěl jsem je spojit dohromady, nalézt chybějící úseky a prostudovat je, zařadit je do celku a tomu celku porozumět.

Druhým důvodem k napsání knihy bylo nesmírné rozpětí židovských dějin. Od doby Abrahamovy až do současnosti uplynula téměř čtyři tisíciletí. To jsou více než tři čtvrtiny celých dějin civilizovaného lidstva. Jako historik důvěřuji tomu, co má dlouhou kontinuitu a mám požitek, když jdu po stopách něčeho takového. Židé si vytvořili odlišnou a specifickou identitu dříve než kterýkoli z ostatních dochovaných národů. A tuto identitu si udrželi až do dnešní doby uprostřed strašlivých protivenství. Odkud se v nich vzala tato neobyčejná odolnost? V čem konkrétně byla síla univerzální ideje, která Židy odlišila a přitom jim zachovala soudržnost? Spočívá její trvající moc v základní neměnnosti, ve schopnosti přizpůsobit se, či v obojím? Takové otázky člověk těžko pouští z hlavy.

Třetím důvodem bylo to, že židovské dějiny pokrývají nejen rozsáhlá časová údobí, ale odehrávají se také v obrovském prostoru. Židé pronikli do mnoha společností a do všech otiskli svou pečeť. Napsat dějiny Židů je téměř jako napsat dějiny světa s tím rozdílem, že se díváte pod velmi neobvyklým úhlem. Jde o světové dějiny viděné očima vzdělané a inteligentní oběti. Takže z úsilí pochopit dějiny tak, jak se jevily Židům, se stává poučná lekce. Dietrich Bonhoeffer zjistil, že stejný účinek na něho mělo nacistické vězení. „Naučili jsme se,“ napsal v roce 1942, „sledovat velké události světových dějin zespodu, z perspektivy těch, kteří jsou vyloučeni, kteří jsou v podezření, se kterými se špatně zachází, kteří jsou

bezmocní, utlačovaní a opovrhovaní, zkrátka z perspektivy těch, kteří trpí.“ Byla to pro něj, jak prohlásil, „nesmírně cenná zkušenost“. Historik nachází podobný klad v tom, když vypoví příběh Židů: obohacuje dějiny o novou dimenzi, neboť vypovídá o lidech odstrkovaných a druhořadých.

A konečně mi tato kniha dala příležitost, abych v rámci studia zahrnujícího 4 000 let znovu posoudil tu nejúpornější ze všech lidských otázek: kvůli čemu jsme na zemi? Jsou dějiny pouhou sérií událostí, jejichž výsledná suma postrádá smysl? Což neexistuje základní morální rozdíl mezi dějinami lidské rasy a třeba dějinami mravenců? Nebo existuje plán Prozřetelnosti, jehož jsme, byť jakkoli nepatrně, prostředníky? Žádný národ netrval nikdy s větší neochvějností než Židé na tom, že dějiny mají účel a lidstvo osud. Už na samém počátku své kolektivní existence věřili tomu, že rozpoznali božské schéma pro lidskou rasu, v němž jejich vlastní společnost měla působit jako lodivod. Propracovali svou úlohu do nesmírných podrobností. Neochvějně se jí drželi s heroickou vytrvalostí tváří v tvář strašnému utrpení. Mnoho z nich jí věří až dosud. Jiní ji proměnili do prométheovské snahy pozvednout postavení lidí čistě lidskými prostředky. Židovská vize se stala vzorem pro mnoho podobných velkolepých projektů pro lidstvo, vzniklých jak z božské inspirace, tak vytvořených člověkem. Židé proto stojí v samém středu věčného úsilí dát lidskému životu vznešený záměr. Svědčí jejich vlastní dějiny o tom, že takové pokusy stojí za to? Nebo odhalují jejich nevyhnutelnou marnost? Doufám, že tato kniha, která je výsledkem mého vlastního pátrání, pomůže čtenářům, aby si na tyto otázky odpověděli sami.

První část

Izraelité

V dějinách vystupují Židé jako nejhouževnatější národ. Dokladem toho je Hebron (v ekumenickém překladu Bible název Chebrón – pozn. překl.). Město leží 32 kilometrů jižně od Jeruzaléma v Judském pohoří v nadmořské výšce 900 metrů. Tady, v Makpelské jeskyni, jsou hrobky patriarchů. Pod jedním z náhrobních kamenů, který je sám o sobě velmi starý, leží podle starobylé legendy tělesné pozůstatky Abrahama, zakladatele židovského náboženství a praotce židovské rasy. K jeho hrobce přiléhá hrobka jeho ženy Sára. Uvnitř budovy je dvojitá hrobka Abrahamova syna Izáka a jeho manželky Rebeky. Na protilehlé straně vnitřního nádvoří je další dvojhrobka, v níž leží Abrahamův vnuk Jákob s manželkou Leou. Zvenku, těsně u budovy, je hrobka jejich syna Josefa.¹⁾ Tak v těchto místech – pokud se vůbec nějak dají zakotvit do prostoru a času – začaly dějiny Židů před čtyřmi tisíci lety.

Hebron oplývá úchvatnou a posvátnou krásou. Poskytuje mír a klid, který tak často nalézáme ve starodávných svatyních. Ale jeho kameny jsou němými svědky neustálých svárů a čtyřtisíciletých náboženských a politických třenic. Postupně zde stála hebrejská svatyně, synagoga, byzantská bazilika, mešita, křížácký kostel a pak opět mešita. Herodes Veliký nechal Jeskyni ohradit majestátní zdí, která dosud existuje. Tyčí se do výšky téměř 12 metrů a skládá se z masivních opracovaných kamenů, z nichž některé dosahují délky až 7 metrů. Saladin zkrášlil svatyni kazatelnou. V Hebronu se zrcadlí dlouhé, tragické dějiny Židů a jejich bezkonkurenční schopnost překonávat rány osudu. David tam byl korunován na krále, nejdříve pouze Judeje (Druhá Samuelova 2:1-4) a pak celého Izraele (Druhá Samuelova 5:1-3). Když Jeruzalém padl, Židé byli vyhnáni a ve městě se usadili Edómité. Jeruzalém dobylo Řecko, pak Řím, a vždy to bylo spojeno s obrácením na novou víru, zéloti ho plundrovali, Římané vypálili, Arabové, Frankové a mamlúci ho postupně obsadili. Od roku 1266 bylo Židům zakázáno vstupovat do Jeskyně k modlitbám. Směli pouze vystoupit na sedm schodů podél východní stěny. Na čtvrtém schodu zasunovali své vzkazy Bohu do otvoru, vyvrtného v kameni a hlubokého dva metry. Aby kousky papíru propadly až do Jeskyně, musely se používat hole.²⁾ I tak se prosebníci vystavovali nebezpečí. V roce 1518 došlo ke strašnému masakru hebronských Židů Turky. Ale obec zbožných učenců se znovu obnovila. Sveřepě se držela při životě, tvořená jednou ortodoxními talmudisty, jindy adepty mystické kabaly či dokonce židovskými askety, kteří se tak nelítostně bičovali, až jejich krev stříkala na posvátné kameny. Na tomto

místě Židé postupně uvítali falešného Mesiáše Šabtaje Cviho v šedesátých letech 17. století, pak první novověké křesťanské poutníky v 18. století, profánní židovské osadníky o sto let později a britské dobyvatele v roce 1918. Na židovskou obec, která nebyla nikdy početná, zběsile zaútočili Arabové v roce 1929. Další útok podnikli v roce 1936 a skoro ji vyvraždili. Když za Šestidenní války v roce 1967 vstoupili do Hebronu izraelští vojáci, nežil tady už po celou jednu generaci ani jediný Žid. Skromné sídliště se ale znovu vytvořilo v roce 1970. Přes panující velkou nejistotu a obavy zatím židovské osídlení vzkvétá.

Jestliže tedy dnes historik navštíví Hebron, v duchu se ptá: „Kde jsou všechny ty národy, které měly v državě toto místo? Kde jsou Kenaanci? Kde jsou Edómité? Kde jsou antičtí Heléni a Římané, Byzantinci, Frankové, mamlúci a Turci?“ Nenávratně zmizeli v dějinách. Ale Židé jsou v Hebronu stále.

Hebron je tak příkladem židovské vytrvalosti překlenující čtyři tisíce let. Dá se na něm také ilustrovat podivný ambivalentní vztah Židů k majetku a vlastnictví půdy. Žádná rasa si neudržela po tak dlouhé období takový citový vztah k určitému koutu zemského povrchu. Ale žádné etnikum současně neprojevovalo tak silný a neoblomný migrační pud, takovou odvahu a pružnost, s jakou se Židé vytrhávali ze svých rodných kořenů a znovu je zapouštěli. Nezvyklým faktem je, že po víc jak tři čtvrtiny své národní existence žila vždy většina Židů někde jinde než na území, které nazývali svým vlastním. Tak je tomu i dnes.

Hebron je místem, u kterého existuje první zmínka o tom, že se Židé stali vlastníky půdy. Kapitola 23 v knize Genesis popisuje, jak se Abraham rozhodl po smrti své ženy Sáry koupit jeskyni v Makpele s okolními pozemky jako pohřebiště pro ni a nakonec pro sebe. Ten odstavec patří k nejdůležitějším v celé Bibli, protože zachycuje jednu z nejstarších a nejpevnějších tradic, které se Židé drželi. Je jim prokazatelně velmi drahá a má pro ně stěžejní význam. Jde snad o první pasáž v Bibli zachycující skutečnou událost, která je na důkaz očitého svědectví doložena dlouhou řadou ústních deklamací zachovávajících autentické detaily. Bible důkladně popisuje jednání a prodejní obřad. Abraham byl z dnešního hlediska něco jako cizinec, který dlouhodobě pobýval v Hebronu. Aby se mohl stát majitelem pozemku v místě bydliště, potřeboval nejen peníze, ale také souhlas obce. Pozemek vlastnil hodnostář jménem Efron Chetejský, západosemitský Chabirec chetejského původu.³⁾ Před transakcí si musel Abraham napřed zajistit formální souhlas obce, „Chetejců“, „lidu té země“. Pak se musel domluvit s Efronem o ceně, která činila 400 šekelů (tj. kousků) stříbra, a nechat mince, „běžné mezi obchodníky“, převážít a předat mu je před obecní radou.

To byla v malé obci pamětihodná událost, protože šlo nejen o převod vlastnických práv, ale i o změnu společenského postavení. Obřadné úklony, přetvářka a falešné zdvořilosti, tvrdost a smlouvání, to vše biblické vyprávění skvěle tlumočí. Ale co nejvíc zaujme čtenáře, co mu nejde z mysli, jsou přiléhavá slova, kterými zahajuje Abraham transakci: „Jsem tu u vás host a přistěhovalec“. Po jejím uzavření se pak opětovně zdůrazňuje, že pozemek „připadl Abrahamovi od

usedlíků, Chetejců“ (Genesis 23:20). V této první hodnověrné epizodě židovských dějin se jasně zrcadlí národní rozpolcenost a úzkost.

Kdo byl tento Abraham a odkud pocházel? Kniha Genesis a pasáže v Bibli, které se o něm zmiňují, jsou jediným důkazem, že existoval. Svou písemnou podobu ovšem dostaly až tisíc let poté, co údajně žil. Hodnota Bible jako dějinné kroniky je už po 200 let předmětem urputné diskuse. Až asi do roku 1800 převládal jak mezi odbornou, tak laickou veřejností fundamentalistický pohled: biblická vyprávění inspiroval Bůh a jsou pravdivá jako celek i v podrobnostech. Přitom po mnoho předcházejících století tvrdila spousta židovských i křesťanských učenců, že zejména úvodní knihy Bible obsahují hodně pasáží, které by se měly chápat spíš jako symboly či metafory než jako doslovná skutečnost. Nový „kritický“ pohled, který vycházel hlavně od německých učenců, se vytvářel od prvních desetiletí 19. století a kladl čím dál větší důraz na odborný přístup. Odmítal Starý zákon jako dějinný dokument a velkou část z něj označil za náboženský mýtus. Prvních pět knih Bible, takzvaný Pentateuch, tak bylo zařazeno do škatulky legend, které se přenášely v různých hebrejských kmenech ústně a které byly písemně zaznamenány až po exilu v druhé polovině 1. tisíciletí př. Kr. Tito učenci argumentovali tím, že proběhla pečlivá redakce, korektura a sjednocení legend tak, aby poskytly historické ospravedlnění náboženské víry, obřadů a rituálů v izraelské poexilní společnosti a aby zaručovaly jejich schválení od Boha. Jedinci popisovaní v úvodních knihách tak nebyli skuteční lidé, ale mytičtí hrdinové nebo vykonstruované postavy zastupující celé kmeny⁴).

Tím se nejen Abraham a ostatní patriarchové, ale i Mojžíš s Áronem nebo Jozue se Samsonem rozplynuli do mýtu a nebyli o nic skutečnější než Herkules s Perseem nebo Priamos s Agamemnonem či Odysseus s Aeneem. Pod vlivem Hegela a jeho žáků se začalo nově pohlížet na židovské a křesťanské zjevení, jak je prezentuje Bible, jako na determinovaný sociologický vývoj od primitivních kmenových pověr k pokročilé městské církevní doktríně. Jedinečná a Bohem zadaná úloha Židů byla zatlačena do pozadí, uskutečnění mojžíšského monoteismu ztratilo postupně na významu a převyprávění dějin Starého zákona dostávalo jemný nádech antijudaismu, ve kterém byly ještě i stopy antisemitismu. Práce německých biblických učenců se všeobecně staly akademickou ortodoxií a díky učení Julia Wellhausena (1844–1918) dosáhly vysokého stupně přesvědčivosti a komplexnosti. Jeho pozoruhodná kniha *Úvod k dějinám starověkého Izraele* vyšla poprvé v roce 1875.⁵) Po půl století určoval Wellhausen se svou školou zaměření biblických studií a mnoho jeho myšlenek ovlivňuje historiky při studiu Bible dodnes. Někteří vynikající učenci 20. století, jako například M. Noth a A. Alt, si zachovali tento výchozí skeptický přístup, takže považují tradované příběhy před zábořem za mytické a argumentují tím, že Izraelité se stali národem až na kenaanské půdě, a ne před 12. stoletím př. Kr. Zábor samotný byl podle nich také mýtem, neboť šlo hlavně o proces poklidné infiltrace.⁶) Jiní vědci se domnívali, že počátky Izraele souvisejí s odchodem komunity náboženských zélotů z kena-

anské společnosti, kterou považovali za zkaženou.⁷⁾ Tyto i jiné teorie nevyhnutelně přehlížely celou biblickou historii předcházející knihu Soudců jako úplnou nebo téměř úplnou fikci a v Soudcích samotných viděly směs fikce a faktů. Byla v tom snaha ukázat, že izraelitské dějiny získávají pravdivý základ až v období Saula a Davida, kdy se v biblickém textu začíná odrážet realita zachycená v dvorních análech a záznamech.

Naneštěstí jsou historikové málokdy tak objektivní, jak by chtěli vypadat. Biblické dějiny, a to z hlediska křesťanů stejně jako Židů nebo ateistů, obsahují víru či předsudky zasazené do nejstarších kořenů lidského bytí, a jsou proto oblastí, kde dosáhnout objektivitu je nezvykle složité, ne-li naprosto nemožné. Navíc charakteristickým rysem vědecké práce jsou vlastní profesionální deformace. Během devatenáctého a po většinu dvacátého století opanovali biblické dějiny textologové, které jejich povaha i průprava vedla a vede k tomu, aby atomizovali biblická vyprávění, označili zdroje a motivy těch, kteří je shromáždili, vybrali na tomto základě pár autentických zlomků a pak rekonstruovali události ve světle srovnávací historie. S rozvojem vědecké archeologie se ale uplatnila vyvažující síla, neboť archeologové mají sklon používat starodávné texty jako průvodce a hledají potvrzení ve fyzických pozůstatcích. Objevy a vykopávky v Řecku (Troja) a v Malé Asii, na Krétě (Knossos a jiná minojská místa) a na peloponés-kém poloostrově (mykénská města) rehabilitovaly homérické příběhy jako historickou kroniku a společně s vykopáním a rozluštěním dvorních záznamů, které byly na těchto místech nalezeny, umožnily vědcům, aby si povšimli, jak jim pod povrchem vyrůstají prvky skutečnosti. Výzkumy starodávných nalezišť v Palestině a v Sýrii a objevení a překlady obrovského počtu soudních a administrativních záznamů tak silně přispěly k tomu, že úvodní biblické knihy byly přehodnoceny jako skutečné historické příběhy. Především práce W. F. Albrighta a Kathleen Kenyonové nám vrátily pevné přesvědčení, že místa a události popisované v úvodních knihách Starého zákona skutečně existovaly.⁸⁾ Stejně důležitý byl objev soudobých archivů ze třetího a druhého tisíciletí př. Kr., které vnesly nové světlo do dosud nejasných biblických pasáží. Na rozdíl od situace před padesáti lety, kdy se kterákoli z úvodních pasáží Bible považovala za mytickou či symbolickou, důkazy jsou dnes nasměrovány jinam: vědci se ve stále větší míře přiklánějí k názoru, že text obsahuje alespoň záblesk pravdy a svůj úkol spatřují v tom, aby ten zárodek rozvíjeli. To ale vůbec dějinnou interpretaci Bible neusnadnilo. Jak fundamentalistický, tak „kritický“ přístup měl svá příjemná zjednodušení. Dnes považujeme biblické texty za průvodce na cestě k pravdě, byť průvodce velmi složité a rozporuplné.

Takže Židé jako jediný národ na světě dnes vlastní dějinnou kroniku, která jim i přes svou občasnou záhadnost umožňuje, aby vystopovali své počátky do velmi vzdálených dob. Autoři Bible byli očividně přesvědčeni o tom, že jejich rasa, i když ji založil Abraham, může jít po stopách svých předků ještě dál a nejvzdálenějšího lidského prapředka nazvali Adamem. Při našem současném stavu vědo-

mostí musíme předpokládat, že úvodní kapitoly knihy Genesis jsou spíše schematické a symbolické, než že by popisovaly skutečnost. Kapitoly 1–5, ve kterých se zavádějí takové pojmy jako poznání, zlo, stud, žárlivost a zločin jsou víc interpretací než skutečnými epizodami, i když v nich zlomkově prosvítají vzpomínky. Těžko se dá například věřit tomu, že by příběh o Kainovi a Ábelovi byl úplně smyšlený. Kainova odpověď „Cožpak jsem strážcem svého bratra?“ nese pečeť pravdivosti a představa zahanbeného a štvaného člověka, který na sobě nese znamení viny, je tak silná, že se z ní dá usuzovat na historickou skutečnost. Když srovnáte židovský popis stvoření světa a prvních lidí s pohanskou kosmogonií, zarazí vás, že mu chybí zájem o mechanický postup, jakým svět a jeho tvorové vznikli, což vedlo egyptské a mezopotámské vyprávěče k takovým tajemným myšlenkovým konstrukcím. Židé jednoduše předpokládají předchozí existenci všemohoucího Boha, který jedná, ale kterého nikdy nepopisují ani necharakterizují, a tak je neviditelný a představuje samotnou sílu života. Je zajímavé, že na rozdíl od jiných kosmogonií starověku je první kapitola Genesis v podstatě v dokonalém souladu s moderními vědeckými výklady o počátku vesmíru, třeba i s teorií „Velkého třesku“.

To ale neznamená, že by Židé Boha jakýmkoli způsobem ztotožňovali s přírodou. Právě naopak. I když ho nikdy nezviditelňují, představují nám ho co nejvíc jako osobu. Kniha Deuteronomium si například velmi dává záležet na tom, aby zobrazila rozdílnost mezi opovrhovanými pohanskými národy, které uctívají přírodu a přírodní bohy, a mezi Židy, kteří uctívají Boží osobu, a varuje pohany, „aby nepovznášeli své zraky k nebesům, a když by viděli Slunce, Měsíc a hvězdy, všechen nebeský zástup, nedali se svěst a neklaněli se jim.“⁹⁾ Navíc tento personifikovaný Bůh jasně definuje morálku, takže židovská verze počátků člověka obsahuje absolutní morální kategorie, které jsou od první chvíle imperativem. To je další věc, která ji zřetelně odlišuje ode všech pohanských kronik. Prehistorické úseky Bible takto tvoří jakýsi morální základ, na kterém spočívá celá její konkrétní struktura. Dokonce i ve svých nejprimitivnějších předcích jsou Židé zachyceni jako stvoření schopná vnímat absolutní rozdíly mezi dobrem a zlem.

Koncepce morálního vesmíru, který se „naroubuje“ na ten fyzický, je rozhodující pro postup, jakým byla zpracována první skutečně historická epizoda v Bibli – vylíčení Potopy v šesté kapitole knihy Genesis. Dnes není pochyb o tom, že k nějaké obrovské povodni v Mezopotámii opravdu došlo. Poprvé se tato biblická zpráva potvrdila v roce 1872, kdy George Smith z Britského muzea rozluštil tabulky psané klínovým písmem a objevil na nich jednu z verzí Potopy světa. Šlo o tabulky, které našel A. H. Layard v letech 1845–51 v Kujundžiku (Ninive) v knihovně Sancheribova paláce. Potopu zaznamenávaly i tabulky nalezené v Aššurbanipalově paláci.¹⁰⁾ Byla to v podstatě pozdně asyrská verze připojená v závěru mnohem staršího textu známého jako *epos o Gilgamešovi*, kde se pojednává o dávném sumerském vládci Urukovi ze 4. tisíciletí př. Kr. Před Asyřany uctívali vzpomínku na velkou povodeň Babyloňané i dávní Sumerové. Ve dvacátých

letech 20. století sir Leonard Woolley objevil a vykopal Ur, důležité sumerské město ze čtvrtého a třetího tisíciletí př. Kr., o kterém se zmiňuje Bible na samém konci prehistorického oddílu.¹¹⁾ Při výzkumu nejspodnějších archeologických vrstev v Uru Woolley dlouhodobě usilovně pátral po fyzickém důkazu dramatické povodně. Nalezl naplaveninové vrstvy o tloušťce 20 centimetrů, které datoval 4 000 až 3 000 let př. Kr. V Šuruppaku přišel na další impozantní naplaveninové vrstvy a v Kiši na půlmetrovou naplaveninu v podobné geologické vrstvě. Ale stáří těchto dvou nesouhlasilo se stářím urských vykopávek.¹²⁾ Po přezkoumání různých nalezišť, která byla probádána do počátku šedesátých let 20. století, dospěl sir Max Mallowan k závěru, že k obrovské povodni skutečně došlo.¹³⁾ Pak v roce 1965 udělalo Britské muzeum další objev ve svých depozitářích. Byly to dvě tabulky zmiňující se o Potopě, které byly napsány v babylonském městě Sipparu za vlády krále Ammisaduquy v letech 1646–1626 př. Kr.

Tento poslední objev byl důležitý tím, že nám umožnil zaměřit pozornost na postavu samotného Noema. Neboť v textu se vypráví, jak Bůh litoval, že stvořil lidstvo a rozhodl se, že ho utopí při potopě: ale Enki, bůh vod, odhalil katastrofický plán jistému Ziusudrovi. Tento král a současně velekněz (sakrační král) vystavěl člun, a tak přežil.¹⁴⁾ Ziusudra byl nepochybně skutečnou osobou: byl to král jihobabylonského města Šuruppaku kolem roku 2900 př. Kr. V této funkci figuruje v prvním sloupci sumerského seznamu králů. V místech, kde vlastní město Šuruppak leželo, se nachází důkaz o neobyčejné záplavě, i když její stáří nesouhlasí se stářím Woolleyho záplavy v Uru.¹⁵⁾ Postava zachránce Ziusudry, který je v Bibli uvedený jako Noe, tak poskytuje první nezávislé potvrzení toho, že biblický hrdina skutečně existoval.

Biblické znázornění Potopy a babylonsko-sumerský epos se ale zásadně liší. Noe, na rozdíl od Ziusudry, je moralistou, pevně zakotveným v hierarchii hodnot, s nimiž se kniha Genesis ztotožňuje od samého začátku. Zatímco Gilgamešův příběh popisuje izolované epizody a postrádá sjednocující morální a historický kontext, židovské líčení chápe každou událost v jejím morálním důsledku a jako celek podává svědectví o záměrech Prozřetelnosti. Je v tom rozdíl mezi profánní a náboženskou literaturou. Na jedné straně obyčejná folklorní literatura, na druhé straně vědomé, deterministické dějiny.

Navíc je Noe nejen prvním skutečným člověkem v židovských dějinách, ale jeho příběh předznamenává i důležitý prvek židovského náboženství. Jde o posedlost, s jakou se židovský Bůh vyjadřuje k detailům při stavbě archy a při jejím nalodování. A o pojem jediného spravedlivého člověka. Ale ještě důležitější je židovský důraz na svrchovanou závažnost lidského života, což vychází z obrazného vztahu člověka k Bohu daného klíčovým veršem 9:6 v Genesis: „Kdo prolíje krev člověka, toho krev bude člověkem prolita, neboť člověka Bůh učinil, aby byl obrazem Božím.“ Toto můžeme označit za ústřední princip židovské víry a je zajímavé, že k tomu dochází ve spojitosti s Potopou, první dějinnou událostí, pro niž existuje potvrzení z mimobiblických pramenů.

Pasáže zabývající se Potopou také obsahují první zmínku o úmluvě a poprvé se v nich odkazuje na kenaanskou zemi.¹⁶⁾ Ale když postupně procházíme postdiluvialními královskými seznamy až po praotce, vystupují tato témata čím dál neodbytněji. Teď se můžeme vrátit k naší otázce o Abrahamově totožnosti a původu. Bible nám v kapitolách 11-25 knihy Genesis tvrdí, že se Abraham, původně Abram (jehož rodová linie začíná Noemem), vystěhoval z „Kaldejského Uru“ napřed do Cháranu a pak do různých míst v Kenaanu. V období hladomoru cestoval do Egypta, ale vrátil se do Kenaanu a svůj život dožil v Hebronu, kde provedl svou první pozemkovou koupi.

Základem tohoto biblického líčení jsou dějiny. Zmínka o chaldejské zemi je anachronismem, protože Chaldejci pronikli do jižní Mezopotámie až na konci 2. tisíciletí př. Kr. a Abraham žil mnohem dříve, nejspíš na jeho počátku. Chaldejci sem byli vsunuti, aby si čtenáři Bible ztotožnili Ur s Urem v 1. tisíciletí př. Kr.¹⁷⁾ Ale neexistuje žádný důvod k pochybnostem o tom, že Abraham pocházel z Uru, jak prohlašuje Bible. Díky práci Wooleyho a jeho pokračovatelů nám to o něm už hodně napovídá. Především nám ho to spojuje s důležitým městem, a ne s pouští. Hegelovci, tak jako Wellhausen a jeho škola, pojímali vývoj deterministicky, to znamená od primitivního k sofistikovanému, od pouště k městu, a dívali se na původní Hebrejce jako na ty nejprostší pastevece. Ale Ur, který vykopali Woolley, měl poměrně vysokou úroveň kultury. Nalezl tam v hrobě „Meskalamduga, hrdiny dobré země“, skvostnou helmici vyrobenou z ryzího zlata ve formě paruky, v jejímž reliéfu byly kadeře vlasů, a sakrální korouhev pro náboženská procesí ozdobenou lasturami a lazuritem. Objevil také obrovský zikkurat, chrám zbudovaný na četných plošinách, o kterých se můžeme celkem rozumně domýšlet, že inspirovaly příběh o babylonské věži. Jednalo se o dílo panovníka Urnammu ze třetí dynastie (léta 2060–1950 př. Kr.), velkého zákonodárce a stavitele, který se nechal vyobrazit jako dělník nesoucí špičák, zednickou lžici a kružítko na stéle, z níž se dochoval fragment.

Abraham pravděpodobně opustil Ur po panovnické epoše tohoto krále, a tak si v mysli odnášel do Kenaanu vyprávění o zikkuratu sahajícím do nebes, stejně jako mnohem starší příběh o Potopě. Kdy podnikl tuto cestu přes moře? Zařadit praotce do určitého období není tak beznadějný úkol, za jaký se kdysi pokládal. V Genesis se samozřejmě předpotopní období označují schematicky, a ne aktuálně v čase, ale rodokmeny nejsou o nic méně věrohodné než nejstarší starověké seznamy králů. Seznamy faraonů pocházející z takových zdrojů, jakým byl Manetho, egyptský kněz žijící v helénistickém období kolem roku 250 př. Kr., nám umožňují egyptské dějiny celkem přesvědčivě datovat až k první dynastii (3 000 let př. Kr.). Babylonský kněz Berossos, který žil zhruba ve stejné době jako Manetho, nám zanechal podobný královský seznam pro Mezopotámii a archeologové vykopali další. Jestliže prozkoumáme prediluvialní a postdiluvialní seznamy jmen v Genesis, dostaneme dvě skupiny po deseti jménech, jejichž časové zařazení se různí podle toho, jde-li o téměř původní hebrejský masoretský text,

řeckou Septugiantu nebo o samařský Pentateuch. Tyto skupiny jsou podobné jako v nebiblických literárních pramenech a biblické „dlouhé“ životy korespondují se životy sumerských králů před potopou v Šuruppaku. Nejstarší královský seznam uvádí jen osm předpotopných králů, ale Berossos jich uvádí deset, což souhlasí se šablonou v Genesis. Pojítkem mezi oběma seznamy je možná Abraham, který s sebou tradici přinesl.

Mezopotámské královské seznamy, jakým je například egyptský, se obtížně chronologicky zařazují, ale ohledně vládce Sargona a staroakkadského období dnes panuje shoda, že to bylo v letech 2360–2180 př. Kr. Zákonodárce Urnammu a třetí urskou dynastií zařazujeme na konec druhého tisíciletí nebo na začátek prvního a Chammurabiho, který byl nepochybně autentickým státníkem a kodifikátorem práva, do přesně vymezeného vladařského období 1728–1686 př. Kr. Důkazy nasvědčují tomu, že vyprávění o praotcích v Genesis spadá do období mezi Urnammem a Chammurabim a dá se zhruba ohraničit léty 2100–1550 př. Kr., což je střední doba bronzová. Určitě nežili později, v pozdní době bronzové, protože by se tím časově přiřadili k egyptské Nové říši, a kapitoly, ve kterých se pojednává o praotcích, se nezmiňují o egyptské imperiální přítomnosti v Kenaanu. Albright se potýkal skoro po celou dobu své aktivní vědecké práce s problémem, kam časově zařadit Abrahama, a posunoval ho dopředu a dozadu mezi 20. a 17. stoletím př. Kr., přičemž nakonec dospěl k závěru, že nemohl žít dříve jak v 20. století a později než v 19. století př. Kr. Toto vymezení vypadá rozumně.¹⁸⁾

Když jsme dokázali praotce zhruba časově zařadit, můžeme je teď uvést do souvislosti jak s archeologickými památkami, tak s různými literárními archivy, které se v poslední době náhle objevily v Sýrii a Mezopotámii a patří do doby bronzové. Tyto písemné památky jsou důležité, protože nám nejen umožňují potvrdit epizody z praotcovských příběhů, ale slouží i k jejich vysvětlení. Mezi archeologické objevy patří práce Kathleen Kenyonové, která zkoumala náhrobky umístěné podél silnice v okolí Jericha připomínající jeskynní pohřebiště s náhrobky, popsané v Genesis v kapitolách 23 a 35:19-20, a archeologický výzkum Nelsona Gluecka v Negevské poušti, při kterém odkryl mnoho sídlišť praotcovského charakteru ze střední doby bronzové.¹⁹⁾ Glueck zaregistroval, že mnoho těchto sídlišť bylo zničeno někdy po roce 1900 př. Kr., což potvrzuje zmínky o pustošení, které nám přináší kapitola 14 v Genesis.

Písemných památek je opravdu hodně a jsou inspirující. V roce 1933 vykopal A. Parrot starodávné město Mari (dnešní Tall Hariri) ležící na řece Eufratu 40 kilometrů na sever od syrsko-iráckých hranic a našel archiv s 20 000 položkami.²⁰⁾ Potom následovala transkripce podobného archivu hliněných tabulek ve starobylém Nuzi poblíž Kirkúku, které bylo městem Hurrianů – Churitů z Bible – jako součást mitanského království.²¹⁾ Třetí archiv se 14 000 tabulkami byl nalezen ve městě Eble (dnešní Tall Mardích) v severní Sýrii.²²⁾ Tyto archivy překlenují velký časový úsek: tabulky z Ebly pocházejí z období před praotci, tabulky z Nuzi jsou poněkud mladší a spadají do 16., možná 15. století př. Kr.,

zatímco tabulky z Mari z konce 19. až poloviny 18. století př. Kr. přesně souhlasí s nejpravděpodobnějším časovým zařazením praotců. Společně nám pomáhají vytvořit si obrázek o společnosti praotcovské epochy, a tak nám objasňují biblický text. Proti tvrzení Wellhausena a dalších, že úvodní knihy Bible jsou kompilací a že byly upraveny tak, aby odpovídaly náboženské víře a postojům mnohem pozdější doby, bylo vždycky jednou z nejsilnějších námitek, že spousta biblických epizod ničemu takovému neslouží. Jsou v nich zachyceny zvyky, které pozdější upravovatelé z 1. tisíciletí př. Kr. očividně neznali a neuměli si je ani vysvětlit, ale z úcty ke zděděným textům a tradicím je jednoduše opsali a vůbec se nesnažili je rozumově zdůvodňovat. Některé pasáže pro nás zůstávají nadále záhadné, ale mnoho jiných dnes dokážeme díky tabulkám vysvětlit.

Například tabulky z Ebly i z Mari obsahují administrativní a zákonné dokumenty, ve kterých se mluví o lidech, kteří mají jména praotcovského typu, například Abram, Jákob, Lea, Lában a Izmael. Je v nich také hodně přejatých slov a výrazů souvisejících s hebrejštinou.²³⁾ Navíc tyto neznámé osoby čelily v soudních sporech z počátku 2. tisíciletí př. Kr. stejným problémům jako jejich bibličtí jmenovci, ať už šlo o bezdětnost, dědictví nebo právo prvorozeného. Abrahamův zoufalý plán, jak učinit jednoho ze svých služebníků dědicem, protože neměl žádného vlastního, a jeho návrh, že jmenuje Eliezera prozatímním dědicem, věrně odráží praxi v Nuzi. Zdejší tabulky jsou také přesnou paralelou v tom, jak se Abraham zachoval ke své ženě Sáře a jak se uchýlil k její otrokyni Hagar, která se kvůli Sářině neplodnosti stala jeho privilegovanou konkubínou – a tou paralelou zůstávají samozřejmě i v následných nešťastných důsledcích pro domácnost. Manželské smlouvy z Nuzi výslovně s touto eventualitou počítaly. Jedna tabulka z Nuzi je dokladem o tom, že starší bratr prodal mladšímu za tři ovce práva prvorozeného přesně tak, jako Ezau postoupil svá práva Jákobovi za mísu čočky.²⁴⁾ Tabulka z Nuzi také poskytuje příklad, jak závazné bylo ústní předání majetku, které se dělo formou požehnání na smrtelné posteli – což objasňuje pozoruhodnou scénu v kapitole 27 v knize Genesis, v níž Jákob se svou matkou Rebekou konspirativně podvede svého otce Izáka a umírající ho jmenuje svým dědicem. Snad největším překvapením je, že tabulky z Nuzi vysvětlují záhadný biblický popis Jákobova vztahu k Lábanovi. Dnes víme, že šlo o běžný problém adopce. Lában, který neměl dědice, adoptoval Jákoba jako svého syna i jako svého zetě. Pak měl své vlastní syny. V tabulce z Nuzi čteme:

Tabulka Našviho, syna Aršeniho, o adopci. Adoptoval Wulluho, syna Pohišenniho... Až Našvi zemře, bude dědicem Wullu. Pokud by Našvi zplodil syna, ten se rozdělí rovným dílem s Wullum, ale Našviho syn převezme Našviho bohy. Ale pokud nebude žádný Našviho syn, pak Wullu převezme Našviho bohy. A Našvi dává svou dceru Nuhuju za ženu Wullumu. A jestli Wullu přijme další manželku, přijde o Našviho pozemky a budovy.²⁵⁾

Tabulky z Nuzi prozrazují, že rodinní bohové sloužili jako držební smlouvy a měli symbolickou právní hodnotu. Dnes chápeme, že Ráchel ukradla Lábanovy domácí bůžky, aby napravila to, co považovala za nespravedlivé zákonné ustanov-

vení. Tabulky z Mari zase poskytují příklady právního rituálu, při němž se smlouva stvrzovala porážkou zvířete právě tak, jako Abraham stvrdil svou smlouvu s Bohem v Genesis 15:9-10.²⁶⁾

Takto dokážeme zařadit Abrahama i s jeho potomky do skutečného historického kontextu. Na konci 3. tisíciletí př. Kr. bylo civilizované mezinárodní společenství rozvráceno nájezdy z Východu. Útočníci způsobili velkou pohromu v Egyptě. A v osídlené Asii zjišťují archeologové v některých městech absolutní přerušení vývoje způsobené drancováním a následným vylidněním. Jde o taková města jako Ugarit, Byblos, Megido, Jericho či stará Gaza.²⁷⁾ Tyto dobovačné národy, které se stěhovaly z Mezopotámie směrem ke Středoziemnímu moři, hovořily západosemitskými jazyky. Jedním z nich byla hebrejšina. V mezopotámských tabulkách a nápisech je zmínka o jedné takové skupině pod ideogramem SA.GAZ nebo jako o Chabirech či Chabirech. Egyptské zdroje z pozdní doby bronzové hovoří také o Abirech či Chabirech. Nebylo to pojmenování pro beduíny či pouštní obyvatele – kteří existovali tehdy jako dnes – protože pro ně používaly odlišný výraz. Zdá se, že pojmenování Chabirové bylo hanlivé označení obtížných a pustošivých neměstských obyvatel, kteří kočovali z místa na místo. Nešlo o uspořádané kmeny, které se pravidelně stěhovaly se stády podle ročních období, jak to činí dodnes v částech Malé Asie a Persie. Chabirové měli vyšší kulturu než většina pouštních kmenů. Právě proto se pro konzervativní egyptské úřady, které přesně nevěděly, kam je zařadit, stali jednak hádankou a jednak problémem. Občas sloužili jako žoldníci. Někteří pracovali jako vládní úředníci. Další byli služebníky, dráteníky, pouličními prodavači či obchodníky. Rodiny, pro které byli nejdůležitějšími zvířaty osli, se stěhovaly z místa na místo v karavanách. Občas některé z nich nabyly značného bohatství ve formě stád a služebnictva. V tom případě většinou usilovaly o to, aby se usadily, získaly pozemky a vytvořily malá království.

Každá chabirská skupina měla svého válečného náčelníka, takzvaného šejka, který byl schopen příležitostně vypravit do boje až 2 000 stoupců. Když se jim naskytla příležitost usadit se a vybudovat sídliště, prohlásili svého vůdce králem a přimkli se k velkému králi celého regionu. Kromě Egypta, který dokonce už v 19. století př. Kr. byl prastarou centralizovanou autokracií, nebyl žádný král dost mocný sám o sobě. Babylonský vládce Chammurabi měl vždycky deset nebo patnáct místních králů. Pro regionálního monarchu to znamenalo zvážit pro a proti, jestli má umožnit chabirským králům, aby se usadili a stali se (prakticky) jeho vazaly, nebo jestli je má zahnat.²⁸⁾

Do stejného dilematu se dostávali malí místní králové, kteří již byli usazení a kteří patřili k předchozím vlnám přistěhovalců. Abraham byl vůdcem jedné z takových přistěhovaleckých chabirských skupin. Byl významným náčelníkem s „318 zasvěcenci, zrozenými v jeho domě“. V Genesis 12 ho vidíme, jak jedná s Egyptem, představujícím ústřední mocnost. V Genesis 14 slouží se svými muži jako žoldněř u malého sodomského krále. Jeho vztahy s usazenými panovníky, at

velkými nebo malými, obsahují vždy prvek nejistoty a vyznačují se lstmi, například když opakovaně předstírá, že jeho manželka Sára je jeho sestrou. Dnes už víme z tabulek, že zákonný statut sestry obnášel víc ochrany než statut řádné manželky.²⁹⁾ Pastviny byly omezené, vody se často nedostávalo. Pokud chabirská skupina po usazení vzkvétala, zdrojem konfliktu se stalo právě její bohatství – téměř zlověstný náznak pozdějších židovských problémů v diaspoře. Genesis v kapitole 13:6-11 zaznamenává, jak se Abraham musel oddělit od svého synovce Lota: „Země jim však nevynášela tolik, aby mohli sídlit pospolu, a jejich jmění bylo tak značné, že nemohli sídlit pohromadě.“ Genesis 21:22-31 ukazuje, jak se Abraham dostal v Be'er Ševě do sporu ohledně vlastnictví studny s muži místního krále, takzvaného abímeleka, a spor vyřešili smlouvou, kterou stvrdili zvířecí obětí. Abrahamovy vztahy s abímelekiem byly občas napjaté a vždy formální, ale přesto probíhaly poklidně. Někdy to bylo v zájmu domácích králů, aby tolerovali Chabiry – najímali je jako námezdní vojáky. Ale pokud se „hosté a přistěhovalci“ stali příliš početnými a mocnými, místní král byl nucen jim říct, aby se přesunuli jinam, nebo riskoval, že ho zničí. Tak zjišťujeme, že abímelek říká Abrahamovu synu Izákovi: „Odejdi od nás, neboť jsi mocnější než my.“³⁰⁾

Všechny tyto kapitoly v Genesis, které se zabývají problémy přistěhovalectví, studní, obchodních smluv nebo práv prvorozeného, jsou fascinující tím, že zasazují praotce tak pevně do historického rámce a že svědčí o velkém stáří a autentičnosti Bible. Ale s tímto typem materiálu jsou smíchány ještě další dva okruhy tvořící pravý účel biblických vyprávění: vylíčení jedinců, předchůdců národa, v morálním kontextu a, což je ještě důležitější, v počátcích a vývoji jejich kolektivního vztahu k Bohu. Praotcové i se svými rodinami jsou zobrazeni v těchto pradávných příbězích tak sugestivně a realisticky, že jde snad o nejpozoruhodnější aspekt Bible, pro který nenajdeme v literatuře hlubokého starověku obdoby. Máme zde prototypy lidství, třeba Izmaela – „A bude to člověk nezkrotný, jeho ruka bude proti všem a ruce všech budou proti němu“³¹⁾ – ale nejedná se o žádné stereotypy, každý člověk je zachycen jako skutečně živá bytost.

Ještě nápadnější je pozornost, jaké se dostává ženám, jejich temperamentu, citovému náboji i vůdčí roli, kterou často zastávají. Abrahamova žena Sára je prvním člověkem v dějinách, o kterém stojí psáno, že se smál. Když jí bylo řečeno už jako staré ženě, že porodí tolik touženého syna, nevěřila tomu, ale „zasmála se v duchu a řekla si – Když už jsem tak sešlá, má se mi dostat takové rozkoše? I můj pán je stařec.“ (Genesis 18:12) Její úsměv má v sobě hořkou sladkost, smutek, ironii, dokonce cynismus – je tušením židovského smíchu, který se tolikrát ozve v dějinách. Když se jí ale narodil syn Izák, tehdy Sára řekla: „Bůh mi dopřál, že se mohu smát. Se mnou ať se směje každý, kdo o tom uslyší“ – a její smích je radostný a triumfální a sděluje nám její potěšení na vzdálenost čtyř tisíciletí. První biblický příběh, který nás dojme, je příběhem o tom, jak Izák, jemný a hloubavý člověk, který hluboce miloval svou matku Sáru, si získal manželku, aby mu ji nahradila – plachou, ale hodnou a milující Rebeku. Ještě

dojemnější, ačkoli ne přesně z dob praotců, je kniha Rút, příběh o náklonnosti a nesobecké lásce mezi dvěma nešťastnými a opuštěnými ženami, o Naomi a její snaše Rút. Jejich city jsou tak věrně a s takovou něhou vykresleny, že instinktivně věříme tomu, že příběh sepsala žena. Básniřka určitě vytvořila Debóřinu píseň, která tvoří pátou kapitolu knihy Soudců a která je triumfálním potvrzením ženské síly a odvahy ve spoustě zobrazených ženských postav. Přesto podle uspořádání patří určitě k nejdříve sepsaným částem Bible a svou nynější podobu nabyla podle všeho ne později než na konci 13. století př. Kr.³²⁾ Tyto rané biblické záznamy svědčí o tvořivé úloze, kterou sehrály ženy při formování hebrejské společnosti, o jejich intelektuální a citové síle a o jejich vysoké obecné vážnosti.

Úvodní část Bible je ale především teologickou výpovědí. Líčí přímý, často intimní vztah mezi vůdci národa a Bohem. V tom sehrál Abraham rozhodující roli. Bible ho představuje jako přímého předchůdce hebrejského lidu a otce národa. Je také vrcholným příkladem dobrého a spravedlivého muže. Je mírumilovný (Genesis 13:8-9), i když zároveň ochotný bojovat za své zásady a jako vítěz dokáže být velkomyslný (14:22). Je věrný své rodině a pohostinný vůči cizincům (18:1). Stará se o blaho svých souvěrců (18:23), především je ale bohobojný a poslušně plní boží příkazy (22:12, 26:5). Není to ovšem čítankový vzor. Je hluboce lidskou osobností z masa a kostí: občas je bázlivý, plný pochyb, dokonce i skepse, ačkoli nakonec vždy stojí pevně ve víře a plní pokyny Boha.

Jestliže byl Abraham otcem hebrejského národa, byl také zakladatelem hebrejského náboženství? Podle Genesis se zdá, že to byl on, kdo zahájil zvláštní hebrejský vztah s Bohem – jediným a všemohoucím. Ale jestli můžeme právě Abrahama označit za prvního monoteistu, to není tak jasné. Určitě se ale nemusíme zabývat hegelovským pojetím, které zastával Wellhausen, že symbolem Židů je Abraham jako muž, který vyšel z primitivní pouštní existence. Abraham byl mužem, který uvykl městům, složitým zákonným konceptům a náboženským myšlenkám na svou dobu vysoce kultivovaným. Velký židovský historik Salo Baron na něho pohlíží jako na protomonoteistu, neboť pocházel z centra, jehož kvetoucí kult Měsíce začínal být hrubou formou monoteismu. Jména mnoha členů jeho rodiny, například Sára, Milka, Terach či Lában, souvisela s tímto kultem.³³⁾ V knize Jozue je záhadná zmínka o Abrahamových modlářských předcích: „Dokonce Terach, otec Abrahamův... sloužil jiným bohům.“³⁴⁾ Kniha Izajášova, když mluví o staré tradici, o které jinak není v Bibli zmínka, prohlašuje, že Bůh „vykoupil Abrahama.“³⁵⁾ Postup semitských národů západním směrem, podél mezopotámského Úrodného půlměsíce, se obvykle dává do souvislosti s tlakem hospodářských sil. Je ale důležité si uvědomit, že Abrahamova pohnutka byla náboženská: odpověděl na naléhání, o kterém věřil, že pochází od velkého, všemocného a všudypřítomného Boha. Asi nejlépe ho popíšeme jako muže, v jehož mysl se monoteistický koncept ještě úplně nezrodil, ale který k němu usilovně směřoval a který opouští mezopotámskou společnost právě proto, že se dostala do duchovní slepé uličky.³⁶⁾